

УДК 398.87

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2019.05.1228>

ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ ЯК ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ

Алла ПАВЛОВА

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6214-8738>

кандидат філологічних наук, доцент,
кафедра журналістики,
української словесності та культури,
ННІ гуманітарних наук,

Університет державної фіскальної служби України,
вул. Університетська, 31, 08200, м. Ірпінь, Київська обл., Україна
e-mail: Lypen.pavlova@ukr.net

Пісні-хроніки за своєю суттю є жанром, який відтворює неординарні, виняткові події громадсько- та родинно-побутового характеру, йде «слідами реальних фактів», з усіма подробицями інформуючи про особливе в житті людини або колективу. Інтрига смерті полягає в одночасі жаху і обману, розкривається то в образі надії, то поразки. У співанці-хроніці наявний етичний парадокс: смерть є, але водночас її не повинно бути. Людина не може сприйняти смерть як таку, вбачаючи в ній неправду і моральне беззаконня — у цьому трагічна сутність людини. *Актуальність дослідження.* Жанровий розгляд основних складових співанки-хроніки дає змогу виділити безпосередній вплив ментальності на вияв поведінки конкретних героїв. Незважаючи на те, що епічні хронікальні пісні як жанровий різновид позаобрядової усної народної творчості досліджувалися фольклористами і на порубіжжі XIX—XX століть, і сучасними, однак у фольклористичній науці залишається більше питань, ніж відповідей. Синтетичного осмислення потребує система етичних категорій, презентована поряд із естетичними, у співанці-хроніці. *Метою статті* є дослідження категорії моральний вибір у аспекті моральної відповідальності особистості на прикладі співанки-хроніки. *Об'єкт дослідження* — співанки-хроніки як жанр, тексти яких уміщено у збірках українського фольклору кін. XIX — поч. XX ст., а також сучасних виданнях. *Предметом розвідки* є категорія етики моральний вибір, презентована у співанці-хроніці. *Методи дослідження:* структурно-семіотичний, а для з'ясування філософських констант твору використано герменевтичний, інтенційних значень — психологічний та культурологічний методи.

Ключові слова: культура, фольклор, співанка-хроніка, героїчний епос, історичний епос, пісня, текст, соціально-побутова подія, мовний код.

Alla PAVLOVA

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6214-8738>

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor of Journalism,

Ukrainian literature and culture,

SRI of the humanities,

University of the State Fiscal Service of Ukraine,

31, University st., 08200, Irpin, Kyiv region, Ukraine

e-mail: Lypen.pavlova@ukr.net

THE PROBLEM OF MORAL CHOICE AS A RESPONSIBILITY IN THE UKRAINIAN FOLKLORE

Chronicle songs are, by their nature, a genre that reproduces extraordinary, exceptional, social and family-friendly events, goes «by the trace of real facts», with all the details informing about something special in the life of a person or collective. The intrigue of death is at the same time horror and deception, it is revealed in the image of hope, then defeat. There is an ethical paradox in the chronicle: death does exist, but at the same time it should not be. Man cannot perceive death as such, seeing in it a lie and moral iniquity — this is the tragic essence of man. But death — it yet is still a great moral test for personality: he cannot wish immortality, realizing the emptiness and absurdity in it.

Relevance of research. The genre consideration of the main components of the chronicle makes it possible to highlight the direct influence of mentality on the behavior of specific characters. Despite the fact that epic chronicles as a genre of extraordinary oral folk art were studied by folklorists at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. However, modern folklore science still has more questions than answers. Synthetic thinking requires a system of ethical categories, presented alongside the aesthetic, in the chronicle. The purpose of the article is to study the category of moral choice in the aspect of moral responsibility of the personality on the example of a chronicle singer.

The object of the study is chronicles as genres, the texts of which are contained in the collections of Ukrainian folklore of XIX — beginning. XX century, as well as modern editions. The subject of intelligence is the category of ethics moral choice presented in the chronicle. Methods of the research: structural-semiotic, and hermeneutical, intentional values — psychological and cultural methods were used to find out the philosophical constants of the work.

Moral values are the basis of the concept of a chronicle singer. By exploring the vicissitudes of life and the circumstances of the tragic death of others, the author and the audience discover more and more problems and, at the same time, a valuable sense. Even a person who does not pursue something special, is constantly working on the discovery of values, solves for himself or herself some moral problems. As a result of the textual perception of the singer-chronicle, is not only the ordinary reassessment of values, but also the more complicated process — the re-evaluation of life. The essence of values is manifested in a timely, even extra-historical way.

Keywords: culture, folklore, chronicle, heroic epic, historical epic, song, text, social event, language code.

Вступ. Співанка-хроніка у процесі текстотворення, наслідуючи традицію, успадкувала найкраще з поетичного арсеналу народної пісні, увібрала в себе елементи голосінь, трансформувалася у вигляді речитативних мелодій, поєднуючи особливі риси балади і думи. Система поетичних засобів співанки-хроніки спрямована на забезпечення її основних функцій: інформативної, комунікативної, психологічної, естетичної, практично-виховної. Співанка-хроніка, на відміну від балади і думи, зображує конкретні долі конкретних людей, з усіма подробицями розкриваючи сутність трагічних випадків. Фактографічність стилю зумовила у цьому жанрі деяку натуральність картин. Твори мають особливе пізнавальне значення — прагнуть розкрити специфіку складних людських взаємин, особливості кризи особистості, шляхи самозахисту в певних ситуаціях, підходять до осмислення буття і небуття, долі і смерті як важливих категорій у пізнанні світобудови взагалі.

Метою статті є дослідження категорії морального вибору в українському фольклорі, зокрема в пісні-хроніці. На прикладі співанки-хроніки простежено сутність морального вибору особистості як відповідальності перед собою та соціумом. Акцентовано, що трагічний образ хронікальної пісні містить ідею життєствердження, безперервності роду, невичерпності життя. Водночас у ньому закладена ідея ворожості смерті всьому живому. Співанка-хроніка розкриває особливий естетичний аспект — утвердження людського безсмертя в конкретній людині.

Об'єкт дослідження — співанки-хроніки як жанр, тексти яких уміщено у збірках українського фольклору кін. ХІХ — поч. ХХ ст., а також сучасних виданнях. *Предметом розвідки* є категорія етики морального вибору, презентована у співанці-хроніці. У процесі дослідження використано структурно-семіотичний метод, а для з'ясування філософських констант твору — герменевтичний, інтенційних значень — психологічний та культурологічний *методи*.

Презумпція структурності у співанках-хроніках, вироблена у результаті звичаєвості мовного спілкування, справляє могутню організуючу дію на весь комплекс комунікативних засобів. За свідченням О. Потебні, якщо мова є посередником між людьми і сприяє досягненню істини у власне суб'єктивному колі людської думки, то вона виконує функцію середньої ланки між світом пізнаваних предметів і особистістю: в цьому значенні поєднує в собі об'єктивність

та суб'єктивність [1, с. 26]. Мова наділяє членів колективу інтуїтивним почуттям структурності. Вся сфера збереження і передачі людського досвіду будується як концентруюча система, де розміщені найбільш очевидні і послідовні структури.

Ближче до периферії тексту розташовуються утворення, структурність яких не очевидна або не доведена, але у якості складових знаково-комунікативних ситуацій вони функціонують як структури. Саме внутрішня невпорядкованість забезпечує людській культурі і велику внутрішню наповненість, і динамізм, які невідомі досконалішим системам [2, с. 328].

Системи свідомості не завжди доступні одна одній. У цих модулів або систем, вважає американський філософ Д. Деннет, періодично виникають проблеми із внутрішніми комунікаціями, які вони вирішують різними винахідливими або обхідними шляхами [3, с. 127]. Дійсно, культура існує як форма передачі колективної пам'яті. Збереження історично цінного є результатом свідомого, історичного ставлення народу до змісту епосу.

Основна частина. Сучасні фольклористи переконують, що основний загал виконавців, з якими познайомилися збирачі фольклору в ХІХ ст., ставився до змісту билинних текстів серйозно і з великою довірою. Переважна більшість співців прагнула якомога точніше відтворити зміст твору і переконати слухачів у достовірності. Намагання точно передати текст характерне для виконавців будь-якого героїчного, особливо історичного, епосу [4, с. 140].

Ставлення виконавців билин до тексту (прагнення до точності передачі), переконаність у достовірності змісту і бажання його підкреслити та довести свідчать про історичність билинного епосу. Очевидно, так виникла традиція шанобливого ставлення до змісту та текстів епічних творів. Для співанок-хронік, де хронікальність та фактографічність є специфічними жанровими ознаками, особливо важливим є збереження змісту, тобто точне відтворення фактичної основи. «Вірна правда» — це аксіома жанру. Інтерпретатори співанок-хронік, а нерідко і самі ж автори, намагалися відзначити таку особливість у текстах пісень:

*Вже сім синів оженила, дві доньки віддала,
Й а вна внукам про Кичеру казку вповідала.
Й а вна внукам про Кичеру казку вповідала,
Не казала, що під нею любов її стяла.
Сіло потя на ворота, на вітер ся здуло,
Я би-м сесе не співала, якби так не було [5, с. 397—398].*

У збірці В. Шухевича знаходимо пісню «Къижко-го року» із зазначенням: «Склала Марфа Задурьинка з Бервінкової». Авторка-виконавець пісні відтворила події голодного року, засвоєною нею лексикою та складанням оповідних й синтаксичних одиниць, підпорядкованих послідовній передачі змісту. Безпосереднє враження очевидці констатують передається у тексті:

*А Руснаки бай сараки забули на Бога,
То за тото впала на них велика тревога,
За то на них та упала тревога велика,
Наші люде вимололи що до качьника.
Уже душам не далеке з тілом розлучіне,
Бо вже більше половіці лиш їли кочіне.
Забули ті молодіці, що їли лептиці (бур'ян)
Віносили за горівку в коршму сушениці [6, с. 170].*

Такий реалістично-прозорий, здійснений за законами «автоматичного» стилю малюнок, подає соціально-побутову подію, незвичайну за своїм характером. Володіючи певним набором мовних та культурних кодів, ми можемо на підставі аналізу тексту з'ясувати, на яку аудиторію він розрахований. Останнє буде визначатися характером пам'яті, необхідної для розуміння тексту. Власне кажучи, синтезуючи тип «загальної пам'яті» для тексту та його реципієнтів, ми віднайдемо так звану «образ аудиторії». Аудиторія для гуцулки-авторки — односельці, сучасники, а також нащадки, які вже не пам'ятають тих часів, але для них ця недавня історія особливо близька, оскільки стосується страждань і злигоднів рідних людей. За твердженням Ю. Лотмана, текст містить згорнуту систему усіх ланок комунікативного ланцюга, подібно до реконструювання ідеального читача цього тексту за допомогою «вилучення» окремих позицій автора [7, с. 88].

Прагнення авторів хронікальних пісень до точного адекватного відображення, тісний зв'язок із зображуваними явищами також відбилися на стилі цих творів. Співанки-хроніки, які зв'язані конкретними фактами, не можуть звертатися до фігуральності, художньої узагальненості. «В порівнянні з давніми піснями, що виявляють часто схематичність і фрагментарність у зображенні подій, — писав Ф. Колесса, — новотвори визначаються більш логічним пов'язанням частин, докладністю й повнотою, рідко зустрічаються тут пропуски й люки, які треба б доповнити уявою. Замість типових ситуацій і шаблону в описах, як се буває в давніх епічних піснях, вражають нас у новотворах реалістичні сцени, схоплені з живої дійсності» [8, с. 58].

Автори співанок-хронік — переважно вихідці із сільського середовища та своєрідного менталітету. У творах вони використовують традиційну поетику, стильові засоби; перебувають у сфері світогляду свого оточення і властивої йому безпосередності сприйняття дійсності — все це можна простежити, розглянувши основні образи співанок-хронік.

У співанці-хроніці особлива увага надається особі головного героя, а, наприклад, у ліричній пісні він описується доволі коротко, почасти із зведенням характеристики до одного-двох слів або кількох лаконічних рядків. Навіть у родинних піснях, близьких до співанок-хронік своїми мотивами, зазвичай не знаходимо розгорнутої характеристики персонажа. Зокрема, у пісні «Річенька бистренька, кладочка вузенька» опис головних героїв уміщений в кілька слів: «...я молоденька», «мій миленький» [9, с. 126]; у пісні «Замуж вийти, треба знати» — в кількох рядках у межах однієї строфи:

*А муй милий рано встає,
Ще й милую прикриває,
Ще й милую прикриває.
— Спи ж, милая, спи, миленька,
Тобі ніченька маленька,
Бо дитинька малая [9, с. 127];*

інколи побудований на основі паралелізму:

*Ой Василю, Василечку,
Моє серденьтко,
Не ходи ти у дорогу,
Нехай іде батько [9, с. 126].*

В основі фольклорного тексту, зазначав Ю. Лотман, лежить семантична структура та розвиток дії, і тому для характеристики персонажа завжди можна виокремити дві функції: класифікаційну та функцію діяльності [10, с. 289]. Одна з них є пасивною, інша — активною. У співанці-хроніці знаходимо розгорнуту характеристику персонажа. Візьмемо для прикладу пісню «Були у нас колись воли та й тато продали». У центрі твору — трагічна доля емігранта Івана Дуди, який, залишивши рідні Карпати, вирушив до далекої Америки. Попрацювавши у фермера, на фабриці, під землею у шахті, чоловік вирішує повертатися до родини, до рідного краю:

*Попрощався Іван Дуда з своїми босами,
Наостанку випив чарку із товаришами.
Хоч те море, як те поле, все було рівненьке,
Й Іван на шіфу нарікає, що йде помаленьки.
Ой рад би він крильця мати, соколом злетіти,
Привітати жінку й матір, вцілувати діти,
Скікнув Іван по крамницях, лихварях знайомих*

*Та й накупив подарунків, взяв горілки в Шльоми.
Купив дітям чоботята, жінці — козушину,
Мамі вина дорогого літрову плящину [5, с. 401].*

Нарікання на долю, прощання з товаришами, тривала подорож додому — усі ці деталізовані описи автор використовує в розгорнутій характеристиці образу.

У баладі «Ой два братчики сіно косили» уведено фантастичні елементи до образу звичайної дівчини: зведена Ганна кинулася з відчаю в море і її тіло розчинилося у довколишній природі:

*— В кирниці води, щоби не брати,
В березі глини, щоб не копати.
Під лісом терен, щоби не рвати,
В лузі калина, щоб не ламати.
Траву в долинах, щоб не косити...
В кирниці вода — Ганнина врода,
В березі глина — Ганнине тіло,
Під лісом калина — Ганнині очі,
В лузі калина — Ганнине личко,
В долинах трави — Ганнині коси.
Де Ганя впала — там дерева стали;
Де ноги впали — пороги стали,
Де руки впали — там свічі стали [11, с. 36].*

Такої метафоричності не зустрічаємо в піснях-хроніках родинного характеру, в основі яких — розповідь про конкретну подію в житті конкретної людини. Можливо, колись ця балада була співанкою-хронікою, оскільки збереглося навіть власне ім'я дівчини. Однак, позбувшись ваги конкретного факту та локальних особливостей, хронікальна пісня могла перетворитися в баладу, яка уникає деталізації, яка сповільнює дію, і тому часто якийсь епізод, що містить особливу деталь, стає особливо важливим у сюжетному устрої тексту. Так, наприклад, у баладах: «Ой раненько сонце сходить» однією із деталей є ніж — знаряддя вбивства жінки чоловіком [11, с. 44]; «Ой ненько моя старая» — короткий опис догляду за дітьми [11, с. 50]; «Ой вижду я на гору» — епізод, коли чоловік накриває полотном зомлілу дружину [11, с. 40]; «Десь поїхав син Ванюша» — епізод про розпродаж майна жінкою [11, с. 46]. Такі деталізовані описи відіграють важливу роль у розкритті трагічного в творі.

У співанці-хроніці в центрі твору — трагічний герой у трагічних обставинах. Часто смерть у протилежності життю постає як певна негативна форма утвердження існування. І в цьому сенсі співанка як жанр прагне розв'язати одну із загальнофілософських проблем — життя і смерть (буття і небуття).

Трагічний образ хронікальної пісні містить ідею життєствердження, безперервності роду, невичерпності життя. Водночас у ньому закладена ідея ворожості смерті всьому живому. Співанка-хроніка розкриває особливий естетичний аспект — утвердження людського безсмертя в конкретній людині. Уникаючи містичного, пісня відображує своєрідний перехід особистості, життя якої завершується трагічно, в пам'ять інших людей, в їхній досвід, життєве коло та чуттєвий світ. Досвід особистості стає надбанням колективної пам'яті. В образах твору виявляється сфера взаємовідносин людини і людського. Вбивство спричиняється дріб'язковими, егоїстичними інтересами, зрадою, миттєво виявленою жорстокістю як вадою характеру та заради помсти.

Поетична система співанки-хроніки відображує своєрідне поєднання образів та подій за принципом об'єктивно-логічної послідовності. Звичайно, цей зв'язок здійснюється ще й за хронологічним принципом. Як бачимо, контекстуально пісні цього жанру, безпосередньо несучи інформативність, будуючи сюжет простими синтаксичними конструкціями, в першооснові своїй не забезпечують можливості використання широкої панорами художніх засобів, зокрема евфонії. Однак зміст твору, пов'язаний з винятковими, часто трагічними подіями, створює чуттєве коло, звернене до учасників комунікативного акту.

У сучасній хроніці «Порадилися два сусіди ліпше своєї мами» подано сюжет убивства вівчарем товариша через дівчину. Іляна просить вбивцю її коханого позбавити і її життя, бо не бачить у ньому сенсу. Однак Федір благає одружитися з ним, а далі вдається до відчайдушних погроз:

*— Нім! — промовив Федір злісно.
— Як мене покинеш,
На широкій долиночці під явором згинеш!
Будуть твої чорні очі ворони колоти,
Й а за три дні, як ся верну, вержу до болота.
Не сама ти тут загинеш за дурницю свою,
Ще до рання порубаю всю родину твою.
Не меш знати, чорнобрива, що ся діє дома,
Буде твоя стара мати щипана кліщома.
Хоть най кричить, хоть най пищить «куме»
або «свату».*

Порубаю, покатую, підпалю вам хату [5, с. 397].

Незвичайна за своїм характером подія, покладена в основу поетичної інформації, дала життя новій пісні-хроніці. І тому життєва послідовність епізодів цілком умотивована розвитком реальних подій: Іван Кичера з товаришем Федором вирушають в гори пасти ота-

ру, суперечка через дівчину Іяну; прагнення коханої врятувати парубка; вбивство Івана; вбивця кидає тіло Кичері в провалля; погрози Федора; страх і покора дівчини. Однак осудливо-зневажливе ставлення автора-виконавця пісні до чоловіка, якого характеризує як жорстоку, безпристрасну, свавільну людину, виявляється у використанні кількох епізодів: Федір кидає тіло вбитого товариша у глибоке провалля, не давши дівчині його поховати; його грізні погрози вбити дівчину та всю її родину. Характеристика Федора більш розгорнута, ніж Іванова, образ якого постає лише на початку твору через рецепцію коханої дівчини. Особливий жаль викликає трагічна доля молодого людини через нерозважливий, егоїстичний вчинок Федора. Із більшим заглибленням автора у зображення вчинків Федора підвищується емоційне сприйняття твору.

Висновки. Герої співанок-хронік — пересічні люди у виключно важливих періодах життя. Через сфокусоване зображення головних героїв можна простежити тип авторського світогляду, його картини світу та систему цінностей.

Поетична система пісні відображує своєрідне поєднання образів та подій, яке здійснюється за принципом об'єктивно-логічної послідовності. Цей зв'язок звичайно здійснюється ще й за хронологічним принципом. Контекстуально пісні відповідного жанру, не сучи безпосередньо інформативність, викладаючи сюжет простими синтаксичними конструкціями, одночасно містять елементи традиції та нові елементи.

Співанка-хроніка, увібравши традиційне, у новому ракурсі зображує особливі ідейні лейтмотиви епічних картин. Життєстверджуюча народна мораль настільки сильна, що може із співчутливим сумом зображувати навіть винуватців убивства. Весь комплекс художніх засобів твору підпорядкований певній меті — показати руйнацію життєвої гармонії через описи загибелі близької людини, іноді навіть через натуралістичні зображення кожної картини.

Феномен співанки-хроніки у фольклористиці багатозначний і неординарний. Якщо розглянути ці твори у контексті європейської культури, то варто відзначити, що основним сегментом текстуального осмислення є входження в зміст та структуру суб'єкта, наділеного свідомістю, активного, як визначального компонента соціальної реальності та світу. Досліджуючи співанку-хроніку, ми маємо справу з особливим типом людської реальності, яка постає в сукупності значень.

1. *Пісні родинного життя*. Київ: Дніпро, 1988. 359 с.
2. Лотман Ю.М. *Механизмы культуры. Избранные статьи*: в 3-х т. Таллинн: Александра, 1993. Т. 3. С. 326—331.
3. Деннет Д. Почему каждый из нас является новеллистом. *Вопросы философии*. 2003. № 2. С. 121—130.
4. Плисецкий М. *Историзм русских былин*. Москва: Высшая школа, 1962. 145 с.
5. *З гір Карпатських. Українські народні пісні — балади*. Ужгород: Карпати, 1981. 464 с.
6. Шухевич В. Гуцульщина. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1902. Ч. 3. Т. 5. 256 с.
7. Лотман Ю.М. *Внутри мыслящих миров: Человек — текст — семиосфера — история*. Москва: Языки русской культуры, 1996. 464 с.
8. Колесса Ф.М. Українська народна пісня в найновішій фазі свого розвитку. *Фольклористичні праці*. Київ: Наукова думка, 1970. С. 34—60.
9. Потебня А. Мысль и язык. *Полное собрание сочинений*. Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. 186 с.
10. Лотман Ю.М. *Структура художественного текста. Семиотические исследования по теории искусства*. Москва: Искусство, 1970. 384 с.
11. *Українські балади*. Київ: Український Центр духовної культури, 1993. 64 с.

REFERENCES

- Songs of family life*. (1988). Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
- Lotman, Y.M. (1993). *Mechanisms of Culture. Selected Articles*: in the 3 vol. (Vol. 3, pp. 326—331). Tallinn: Alexandra [in Estonia].
- Dennett, D. (2003). Why each of us is a novelist. *Questions of philosophy*, 2, 121—130 [in Russian].
- Plisetsky, M. (1962). *Historicism of Russian epics*. Moscow: Higher School [in Russian].
- From the Carpathian Mountains. (1981). *Ukrainian folk songs are ballads*. Uzhgorod: Carpathians [in Ukrainian].
- Shukhevich, V. (1902). *Hutsulshchyna. Materials on Ukrainian-Russian ethnology* (Part 3, vol. 5). Lviv: Shevchenko Scientific Society [in Ukrainian].
- Lotman, Yu. M. (1996). *Inside the thinking worlds: Man — text — semiosphere — history*. Moscow: Languages of Russian Culture [in Russian].
- Kolessa, F.M. Ukrainian folk song in the newest phase of its development. *Folklore works* (pp. 34—60). Kyiv: Scientific Thought [in Ukrainian].
- Potebnaya, A. (1922). Thought and language. *The complete collection of works*. Odessa: State Publishing House of Ukraine [in Ukrainian].
- Lotman, Yu.M. (1970). *Structure of the artistic text. Semiotic studies on art theory*. Moscow [in Russian].
- Ukrainian ballads* (1993). Kyiv: Ukrainian Center for Spiritual Culture [in Ukrainian].